

ESKİ TÜRKÇEDEN SAYAN TÜRKÇESİNE ANLAM DEĞİŞMELERİ: ADAK

Meaning Changes from Old Turkish to Sayan Turkish: ADAK

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 55-79

*Üstünge kök deer, adaanga kara çer kıldınarda,
ol iyinin arazınğa kiji oglu kıldınan..*

Öz: Bu makalede, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden bugüne değin takip edilen *adak* “ayak” sözünün, günümüz Türk yazı dillerinden Kuzey-Doğu grubu, Sayan Türkçesi alt grubunda yer alan Tuvacada “ayak” anlamından aşama aşama uzaklaşarak “alt, aşağı” anlamlarının temel anlama dönüşüm süreci ele alınmıştır. Eski anlamla ilgili olabilecek kullanımların ve yeni anlamın oluşturduğu kavram alanı örnek cümlelerle tanıklanmış; ayrıca kelime, anlam değişiminin hangi türlerine rastlandığı üzerinde durulmuştur. Sözcüğün bağımlı birim hâline gelerek gramerleşmesi de tarihî delillerle örneklendirilmiştir. Bununla birlikte, kelimenin çokanlamlılığı, eşsesliliği gibi konularla ilgili olarak tarihsel boyutun, etimolojinin önemli olduğu vurgulanmış ve etimolojik sözlüklerde kelimenin kökeniyle ilgili bilgiler de makalenin bünyesine dâhil edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Adak, “ayak”, “alt”, “aşağı”, temel anlam, yan anlam, anlam değişimleri, Sayan Türkçesi, Tuvaca.

Abstract: This article discusses the process of converting the meaning of the word *adak* in Tuvan (mean. foot), which was followed up from the first written texts of Turkish to the present. The uses related to the old meaning and the concept areas formed by new meaning have been witnessed with sample sentences. In addition, the types of meaning changes in the word have been discussed. The grammaticalisation of the word as a dependent unit is also exemplified by historical evidence. It is emphasized that historical dimension and etymology are important for the subjects such as polysemy, homonymy; therefore information about the origin of the word is included in this article.

Keywords: Adak ‘foot’, ‘under’, ‘low’, denotation, connotation, semantic changes, Sayan Turkish, Tuvan.

Giriş

Köklü bir geçmişe sahip Türkçenin yazılı en eski metinlerinden günümüze gelene kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılarak, evrildiği, geliştiği; bu sırada fonetik, morfolojik pek çok değişikliklerle birlikte anlam yönünden de zenginleştiği görülür.

* Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Bornova - İzmir / TÜRKİYE. vk.gundogdu@hotmail.com. ORCID: 0000 0003 4074 9457 Gönderim Tarihi: 04.11.2019/ Kabul Tarihi: 25.11.2019

Dildeki bu evrilme, değişme, zenginleşme bazı dilbilimsel olaylarla gerçekleşir. Aksan, Türkçenin söz varlığının anlambilim açısından şu özellikleri olduğunu söyler: Türkçenin “doğadaki varlıkların adlandırılmasında, insana özđü duyguların, insanlar arasındaki ilişkilerin anlatımında genellikle somut bir anlatım yolundan” gittiğini, “benzetmeler yaparak duyanın zihninde bir imge” yaratarak kavramı canlandırdığını belirtir. Yine Türkçenin kavramlaştırma yeteneğinin yüksek olduğunu, bu yönüyle de “ayrıntılı anlatım dili” olarak nitelendirdiğini belirtir (2005: 45-46). Nitekim, “Ferdinand de Saussure (1985, s. 17) dili bir göstergeler dizgesi olarak düşünmüş ve somut nitelikli olduğunu belirtmiştir” (Erol, 2008, s. 7).

Amaç

Bu makalede Eski Türkçe (ET) *adak* (adak ~ atah ~ azah ~ ura ~ ayak) “ayak” sözünün Tuvacadaki anlam ve kullanımları üzerinde durularak hangi anlam değişmelerine uğradığını ortaya çıkarmak ve pek çok eskicil özelliği barındıran Tuvacada bu sözün hangi anlam nüanslarıyla yaşadığını göstermek amaçlanmıştır. Konu ele alınırken anlambilimin *anlam değişmeleri* (semantic change), *okanlamlılık* (polysemy), *iğretileme* (metaphor), *anlam genişlemesi* (semantic extension), *anlam alanı* (semantic field) gibi alt dallarından faydalanılacaktır.

Yöntem

ET dil malzemesinde *adak* sözü ve bu dönemi kapsayan sözlüklerdeki anlamları ve karşılaştırmada kullanılacak olan Türk yazı dillerinin (Tuv., Alt., Hak., Sah., TTü.) en kapsamlı sözlüklerinden yapılan fişlemelerle oluşturulan malzeme ve metinlerden derlenerek bir araya getirilen örnek cümleler üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Tuv. *adak* “alt, aşağı” sözünde lehçenin ilk kayıtlara geçirildiği eserlerdeki anlamları ve günümüzdeki anlam olayları incelenirken artzamanlı (diachronic) ve eşzamanlı (synchronic) yöntem kullanılacaktır.

Etimolojik Bilgiler

Dilbilim çalışmalarının en eskilerinin Eski Hint ve Eski Yunan’da gerçekleştirilmiş, daha o zaman bile, bilginler günümüzde ele alınan anlambilimin bazı konularına yönelmiş, sözcüklerin neyi gösterdikleri, kökenbilim ve nesneyle sözcük ilişkisi gibi sorunlar üzerinde durmuşlardır (Aksan 1995: 464). Lyons, bir kelimenin okanlamlılığını (polysemous) eşseslilerinden (homonymy) ayırmanın önemli olduğunu vurgular. Bütün standart sözlüklerde sözcüklerde eşseslilik ve okanlamlılık arasındaki ayrıma riayet edildiği bu ikisi arasındaki sınırın ise bazı kriterlere uyularak çizildiğini, bu kriterlerden birinin etimoloji olduğunu belirtir. Ancak leksikografların, esas olarak anlamlar arasındaki ilgi üzerinde durarak, okanlamlı bir leksemin anlamları arasında ilgi olup olmamasına göre değerlendirme yaparak eğer bir ilgi bulunmuyorsa bunları ayrı madde başlarında gösterdikleri vurgulanır. Aslında bu konuyu karışık hâle getiren ise kelimelerin anlamsal ilgisiyle ilgili tarihsel boyuttur (Lyons 1981: 146-147). Dolayısıyla tarihten günümüze Türk dili coğrafyasının pek çok sahasında yaşayan *adak* “ayak”, *ayak* “ayak”, *ayak* “kase” gibi sözlerin anlamsal

ilgisine bakarken kelimenin etimolojisinin önde tutulması gerekmektedir. Türk dilinin etimolojik sözlüklerinden kelimeye ait şu kökenlemeler mevcuttur:

H. Vambery (1878: 25), at, aj, az, ar schreiten, Schritt, Fuss, Stütze başlığı altında jak. *ataç*=*Bein, Fuss, Stütze*; uig. *ataç* = Fuss; alt. *ajak* = Fuss; çag. *ajak*= Fuss; çuv. *ora* = Fuss ve kk. *azaç* = Fuss şekil ve anlamlarını verdikten sonra *atak*, *ajak* sözcüğünün *ata-* “ilerlemek”ten geldiğini ve *atak* ile *ata-* arasındaki ilişkiye benzeyen *elik* “el” ile *almak* “almak”; *kulak* ile *kul-* “dinlemek” ikililerini delil olarak gösterir.

Poppe'nin kaleme aldığı G. J. Ramstedt'in *Studies in Korean Etymology* (1949) adlı eserine dair tanıtım yazısında adak sözünün etimolojisiyle ilgili şu bilgiye yer verilmiştir:

Ko. G. *padak* “zemin, temel, avuç içi, ayak tabanı” = Ma. *fatan* < **patan* < **patak* “alt, dip, temel, taban”, Ma. *fatça* “ayağın alt kısmı, taban”. Bu etimoloji Ramstedt tarafından yapılmıştır. Ko. *padak* = Ma. *fatça*’nın diğer Moğol ve Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında şu ses ve anlam özellikleriyle verilmiştir: Mo. *adaç* “son”, Kh. *aDDök* “ay.”, Ord. *aDak*, Kalm. *advG* “son, uç, nehir ağzı” = Turk. *adaç* // *adaç* // *ayaç*, Yakut *ataç*, Çuvaş *ura* “ayak, bacak” < **adaç* < **padaç*. Ayrıca, Moğolcadaki *adaç* kelimesi, Orta Moğolca veya Monguor diliyle kanıtlanmadığı için Mo. **paday* şeklinin bir varsayım olduğu belirtilmiştir. Ancak yine de, Mo. *adaç* ve Ma. *fatan* kelimelerinin aynı köke dayandığında şüphe olmadığı ve Ko. *padak* şekliyle karşılaştırılabileceği üzerinde durulmuştur (Poppe 1950: 577).

Türk dillerinin ilk etimolojik sözlüğü olarak anılabilecek önemli bir çalışma (Ölmez 1998: 176) olan Räsänen'in sözlüğünde (1969: 5) **adək* maddebaşı altında kelimenin Türk dillerindeki, Moğolca ve Korece biçimleri ve anlamları gösterilmiştir.

* *adək* “Ayak”: uig. (Gab.) *adək*, *jadək*, mtü. *adək*, çag. *ajayç*, osm. usw. *ajak* “ayak, bacak, heykel altlığı”, “son”, “fussmass”, az. kar. *ajayç*, şor. usw. *azak* (>kam. Joki 77-8 *azak*), soj. *adək*, jak. *ataç*, çuv. *ora*, *ura*;

~ mo. (KWb. 1) *adək*, altmo. **padək* “son, nehrin ağzı”

~ kor. (SKE 180-1) *padək* “alt, zemin, en aşağı”, “kaide, taban”

Clauson, sözlüğünde (1972: 45) *adək* sözünün kökeninin hâlâ belirsiz olduğunu belirtir. Moğolcada bu sözün *adək* şeklinde bir alıntı olarak yaşadığını ancak anlam olarak sadece metaforlaşmış şeklinin var olduğunu ve *ayak* (*dağın*), *son* veya *ağz* (*ırmağın*); *son*; *netice* anlamlarında kullanıldığını belirtir. Ayrıca Clauson, yaşayan tüm Türk dillerinde *ayak* sözünün benzer şekillerle ve asıl anlamıyla; fakat bazı dillerde ise Moğolca *adaktan* geri alıntulamayla oradaki anlamıyla kullanılmakta olduğunu ifade eder.

Tekin'in (1976: 274-285) kaleme aldığı tanıtımda E. V. Sevortyan'ın sözlüğü detaylıca incelenmiştir. Bu tanıtımda Tekin'in üzerinde önemle durduğu konulardan biri Türkçenin seslik değişimlerin en önemlilerinden bir olan *d > d/t/z/y* ses değişimi ve Sevortyan'ın Eski Türkçe /d/ foneminin bulunduğu bütün sözlerin etimolojisinde aynı hatayı yaparak allomorfları da içeren çoklu bir köke götürmesidir. Örneğin, Trkm. *aygır* sözünü Türk dillerindeki türlü şekillerine bakarak **ay*~**ad*~**a^o*~**az*- köklerinden; *ay* sözünü **ay*~**ad*- kökünden; *ayak* sözünü ise yine **ay*~**ad*- kökünden getirmiştir. Tekin'e göre Türk dillerindeki /y/’li, /z/’li, /t/’li şekiller ikincildir,

bütün bu sesler tek bir fonemden, /d/'den gelişmiştir; dolayısıyla Sevortyan'ın *ad-yanında diğer nöbetleşen şekilleri alarak kökenleme yapması doğru değildir.

Röhrborn (1977: 45), Hamilton'a dayanarak bilgi verir. Sözcük, *ad-*, *yad-* “[dünya üzerinde] yayılmak” kökünden gelir.

Tietze (2002: 233) kelimenin etimolojisi için ET. adım (Clouston 1972: 45) göndermesi yapar ve bu madde altında *ayak* kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığını örnekleriyle sıralar.

Gülensoy (2007: 91-92) *ayak* < *adak* < **adək* ~ *azak* (DLT) < **adək* ~ *Uyg. adək, yadək* (Alt. Gr., 292a). Gülensoy, kelimenin köküyle ilgili Hamilton, Sevortyan ve Eren'den bilgi aktarır. Hamilton'a göre *Uyg. ayak* “*D'AQ*, “*D'X* – **ad-* / *yad-* “yere yatmak, sermek” + edilgenlik ve sonuç bildiren, fiilden isim eki -*q* (AG, 127) “yere yayılan şey”?. Sevortyan'a göre kelimenin kökü (*ay-*)~ **ad-* şeklindedir. Ayrıca Sevortyan, Az. *adax* “çocuğun ilk adımı” sözünün de ayak ile ilgili olduğunu ve **ād-* / *ad-* ~ *ay-* ‘adım atmak’ kökünden geldiğini düşünmüştür. Gülensoy, bu iki etimolojinin yanlış olduğunu belirtir ve ona göre, öncelikle *ayak* sözcüğünün ET'deki biçimi *adək*’tir. Dolayısıyla sonradan gelişen /y/'li bir kökten geldiği düşünülemez (Mak. II, 95). Az. *adax* (<**ātək*) sözü ise ayak ile ilgili değil, **āt-* ‘adım atmak’ fiilinden yapılmış bir addır.

Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerinde yaklaşık 3000 sözün ve bunların proto biçimlerinin karşılaştırmalı-tarihi yöntemle karşılıkları ve rekonstrüksiyon metoduyla ileri sürüldüğü (Usmanova 2011: 336) Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü'nde (EDAL 1118-1119) *adək* kelimesi için karşılıklar, ses ve anlam özellikleriyle verilmiştir. Sözlük yazarlarınca Tuva ve Tofacadaki anlam farklılığı ayrıntısının ifade edilmesi de dikkat çekicidir.

***p'ágdi** “ayak, ayak tabanı”: Tung. ***pagdi(kī)**; Mong. *(**h**)**adag**; Turk. ***adək**; Jpn. ***pi(n)túmai**(~ **-ia**).

Proto-Tunguz ***pagdi(-kī)** “taban, ayak tabanı”

Proto-Moğol *(**h**)**adag** “son, nehrin aşağı kısmı”

Proto-Türk ***adək** “ayak”: Eski Türkçe *adaq*; Karahan T. *adaq*; Türkiye T. *ajak*; Gagauz *ajaq*; Azerbaycan *ajaG*; Türkmen *ajaG*; Salar *aja(:)χ*; Halaç *hada:q*, *hadaq*; Özbek *ƆjƆq*; Uygur *ajaq*; Karaim *ajax*; Tatar *ajaq*; Başkurt *ajaq*; Kırgız *ajaq*; Kazak *ajaq*; Karaçay-Balkar *ajaq*; Karakalpak *ajaq*; Kumuk *ajaq*; Nogay *ajaq*; Sarı Uygur *azaq*; Hakas *azax*; Şor *azaq*; Oyrot *adaq*; Tuva *adaq* “alt kısım”; Tofa *adaq* “iki ayaklı destek; alt kısım”; Çuvaş *ora*; Yakut *ataq*; Dolgan *atak*.

Tuvaca üzerine önemli çalışmaları bulunan ve Tuvacanın ilk etimoloji sözlüğünün de yazarı olan Tatarintsev (2000: 56-57) Tuv. *adək* kelimesinin etimolojisini ele alırken, Tuvaca-Rusça sözlükte *adək* I ve *adək* II şeklinde eşsesli iki kelimenin iki ayrı madde başında gösterilmesinden dolayı iki ayrı madde başında değerlendirme yapmıştır. Ancak Tatarintsev burada herhangi bir eşseslilik olmadığını, tek bir kelimenin varlığını ifade etmiştir.

adək I “aşağı, aşağı bölüm, alt, derin olmayan, sığ, aşağıda duran (su için)” anlamlarını belirtmiş ve bu anlamlardan gelişen *adaa-bile* “altında” edatını göstermiştir.

adak II “memnuluk vermeyen, kötü” (bilgilerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak). Bu anlam, adak I’in anlamından yani “alt, sığ, (su için) sığ yerde bulunan” anlamlarından → “aşağı, kötü” olarak gelişmiş bir anlamdır.

Tatarintsev, ESTY (1974 I: 104)’deki bilgilere de yer vermiştir. Burada Tuv. *adak* kelimesi için *adak-azak-ayak* “son, sonuç, alt” anlamlarının bulunduğu ayak II maddesine gönderme yapılmıştır. Tuv. *adak* kelimesi ise sadece “son” anlamında verilmiştir. Diğer *azak-ayak* ve diğer şekiller “ayak” temel anlamdaki kelimenin metaforlaşmasının sonucu olarak görülmüştür. Yine burada (ESTY I: 105) Moğolca karşılıklara da yer verilmiştir. Mo. aday “son, kenarda olan, alt bölüm veya nehrin ağzı; uç, son, en uzun olan; kötü olan; en aşağıda olan (nitelik olarak)” anlamlarından hareketle, Kalujinskiy’in düşüncesine göre, Tuvaca ve diğer Türk dillerindeki *adak* kelimesi Moğol dillerinden alınmış olmalıdır. Tatarintsev, bu düşüncenin, aday kelimesinin Moğolcada bir Türkçe alıntı olduğu daha sonrasında Tuvaca ve diğer dillerde görülen bir geri alıntılama olduğu şeklindeki yaygın görüşü dile getirerek, bunun ilkesel olarak kabul edilebilir olduğunu belirtir. Tatarintsev, *adak* “ayak” kelimesinin etimolojisiyle ilgili ESTY I: 103-104’te geçen bilginin (Sevortyan bu kelimeyi *ad-* “adım atmak” fiiliyle ilişkilendirir) mantıksal olarak ikna edici fakat fonetik veriler (Türkmençe ve diğer bazı dillerde *a:d- ~ *a:t- fiilinde görülen birincil uzunluğun adak ~ ayak’ a gelince görülmemesi gibi) açısından uygun olmadığını da ifade eder. Tatarintsev’in üzerinde durduğu bir başka etimoloji Kormuşin’in (1987: 3-9) kelimeyi genel olarak hareketle ve adım kelimesiyle değil; parçalanma, bölünme anlamıyla bağlantılı bir kökenle ilgi kurduğu etimolojidir. Bununla ilgili olarak da sözlükte *adır I, II* ve *adır-* maddelerine de gönderme yapılmıştır.

Tuvaca için, yakın dil ilişkilerinin bulunduğu ve tarihsel boyutta da önemli gelişmelerin yaşandığı dil çevresini diğer yakın Sibiryalı gurubu Türk lehçeleriyle birlikte Moğolca ve Rusça oluşturmaktadır. Sanjeyev ve diğerleri (2015: 35) tarafından kaleme alınan Moğolcanın etimolojik sözlüğünde *adaq* sözünün Türkçeden alıntılanan bir söz olduğu belirtilmiş ve şu anlamlandırma ile sunulmuştur: Mo. *ADAY*, Halh., Bur. *adag*, Kalm. *adg* “son, nehir ağzı; (mec.) nitelik bakımından çok kötü, en fena” ← Türk.: ET. *adaq* “ayak; nehir ağzı”.

Tuvaca İlk Metinlerden Tanıklar

Güney Sibiryalı bölgesine ait derlemelerin tarihi çok eskilere gitmez. 18. yüzyılda (1730) G. F. Müller’in başlattığı derlemeler, P. S. Pallas ve 19. yüzyıl başlarında G. I. Spasskiy ile devam etmiş, 1847 yılında M. A. Castrén; 1861 yılında V. V. Radlov; 1889’da ise N. F. Katanov’un derlemeleri ile ciddi boyuta ulaşmıştır (Arikoğlu 1997: 153-154). Bölgeye yapılan araştırma gezileri sonucunda ilk sözlükler arasında yer alan, Alman kökenli ünlü Rus doğa bilimcisi P. S. Pallas (1741-1811)’ın pek çok dil ve lehçenin karşılaştırmalı sözlüğü olan *Sravnitelnyje Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobrannyje Desnitseyu Vseivoçayşey Osobi* adlı eseri 1787 ve 1789 yıllarında 2 bölüm halinde yayımlanmıştır (Şahin 2015: 76). Pallas, sözlükte 20’ye yakın Türk lehçe ve ağzına yer vermesine rağmen, Tuvacaya dair bir bilgi yoktur.

18. yüzyılın sonlarından itibaren araştırmacılar bölgeye gelerek Tuvaların yaşamlarına dair gözlemlerde bulunmuşlar, Tuvaların diline, halk bilgisi ürünlerine dikkatleri yönlendirmiş ve ilk derleme çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. M. A. Castrén'in derlediği 301 kelime, Ladigin'in 101 kelime, 21 cümle; Ostrovskih'in derlediği pek çok dil malzemesi ile şarkılar ve adları, ayrıca 900 kelime ile (Katanov 1903: X-XI'den aktaran Sat 1964: 15-16) ilk Tuvaca malzemeler kayıt altına alınmıştır. Ancak Sat'ın (1964: 16-25) ifade ettiğine göre bu ilk derlemeler yayımlanmamıştır. Dolayısıyla Tuvacayı ilk incelemeye başlayan kişi, V. V. Radlov (1837-1918) olarak kabul edilmektedir. 1861 yılında, o dönemlerde Barnaul'da çalışan Radlov, 4-7 Temmuz'da Tuva'nın Kara-Höl civarında bulunmuş, Bagay-Çürü ve Kújütü-Modun Maadırlar (Bahadırlar) hakkında iki destan ve dört ır (şarkı) derlemiş, bu malzemeyi *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen* (Sankt-Peterburg, 1866) adlı çalışmanın birinci cildinde yayımlamıştır. V. V. Radlov, bölgede derlemiş olduğu malzemeye ve öğrencisi N. F. Katanov aracılığıyla ulaştığı dil malzemesine ise sonraki yıllarda oldukça kapsamlı bir şekilde hazırladığı *Opıt Slovarya Tyurkih Nareçiy* (Sankt-Peterburg 1888-1911) adlı sözlüğünde yer vermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Tuvaca üzerine ilmi çalışmalar N.F. Katanov tarafından yapılmıştır (Arıkoğlu 1997: 154).

Yukarıda ifade edilen bu ilk eserlere bakıldığında, Castrén *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre* (1857) adlı eserinde Soj. kısaltmasıyla Tuvacaya da yer vermiştir, kitabın sonunda yer alan sözlükçeye bakıldığında *adak* madde başının bulunmadığı, azak maddesinde **azak K., Fuss; قاي; Jak. arax** (1857: 79) karşılığı; Almanca-Tatarca bölümünde *Fuss* maddesinde **Fuss, azak K., put Soj., but Kar.** (1857: 79) karşılığı verilmiştir. "Altında; aşağısında" anlamında kullanılan kelime için ise **untén, alténda K., Kar., altén, kudu Kar. Nach untén, alténa K., alteņa Kar., tóben, kuda K., Kar.** karşılıkları gösterilmiş; ancak Soj. biçime yer verilmemiştir (1857: 162). Bu veri, bu tarihte Soj. "ayak" anlamında kullanılan sözün *put* (çağdaş Tuvacada *but*) olduğunu kanıtlamakta; ancak adak madde başının bulunmaması ve *untén* "alt" sözünün karşılığında Soj. için bir verinin olmaması, *adak* sözünün o dönemde "alt, aşağı" anlamında kullanılıp kullanılmadığını ise belirsiz bırakmaktadır.

Sözcük, Radlov'un sözlüğünde (1893: 202-205) *ajak* madde başında (Tel. Alt. Kir Tar. Küer. Tob. Bar. Ad. Osm.; *azak* (Schor)., *adak* (Soj.), *atah* (jak.) 1. нога, подможье, фундамент 'ayak', 2. конец 'son' 3. путь anlamları ile yer almaktadır. Ancak bu anlamlandırmalar altında *adak* (Soy.) ile ilgili hiçbir örnek verilmemiştir.

Kelimenin ilk tanıklandığı çalışmalarda sadece kelime listelerinin bulunması semantik açıdan anlam gelişmelerinin sürecini tam olarak yansıtamamaktadır. Bu sebeple metin örnekleriyle birlikte sunulan ilk çalışmaların incelenmesiyle sözcüğün hangi dönemde semantik bir değişim yaşadığı hakkında fikir edinilebilir. Tuva filolojisinin kurucusu olarak kabul edilen (Sat 1964: 26) N. F. Katanov'un uzun yıllar boyunca Sibirya'ya yapmış olduğu araştırma gezileri ve 1889 yılında Tuva merkez ağzının konuşulduğu bölgedeki derlemelere dayanarak oluşturduğu hacimli eseri *Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkom tyurkskogo kornya* (Uryanhay Dilini Diğer Türkçe Kökenli Dillerle Olan Temel Akrabalık İlişkilerinin İşaretleriyle İnceleme Denemesi) (1903)

Tuvacanın gramerine dair önemli bir inceleme sunarken, derlemiş olduğu metinlerin ve bir sözlüğün eklenmesi ise çalışmaya ayrı bir değer katmıştır. N. F. Katanov'un bu eseri incelendiğinde, söz dizininde verilen referansların gramer incelemesine gönderme yaptığı görülür ve burada *adak* (нога, подошва горы) 24(в, 1), 42 (в, 2), 67 (ж, 1), 143 (и) 351 (б); *adām* (моя нога, подошва горы) > адак. 351 (б); *adānda* (ы его, ея, ихъ ноги, подошвы горы) > адак. 24 (в, 1) и 106 (а) ‘ayak, dağın eteği’ anlamlandırmasıyla verilir. Referans ettiği kısımlara bakıldığında *adak* sözcüğünün 24, 42, 67, 106 ve 143. sayfalarda fonetik inceleme içinde verilmiş örnekler arasında ve sadece ‘ayak’ anlamıyla yer aldığı görülür. 351. sayfadaki örneğin (адām) ise iyelik eklerinin incelendiği bölümde yine ‘ayak’ ve ‘dağın eteği’ anlamlandırmasıyla verildiği görülür. Burada müstakil sözcüklerle ve sadece tek anlamlandırma ile örneklerin verilmiş olması, sözcüğün o dönemde hâlâ “ayak” temel anlamını koruduğu ve sadece bu anlamla yaşadığını düşündürmektedir. Ancak N. F. Katanov'un derlemiş olduğu metin örneklerini de çalışmada sunması, sözcüğün Tuvalar arasında, 19. yüzyıl sonlarında hangi anlam ile kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır.

- (1) *Pir Kaldazin (atıy) aşıak çorān. Podunuş uzunı pir karış, salınış uzunı peş karış; kırıyan kuruyaktıy polıyan, çayğıs töngür ak ināktig, çingā kāmniş adān çurttap-turıyan-tur.* (s. 1014)

adān < adak (Ī)+ın (3ĪYE)+ø (AKK)

“Kaldazin adlı bir adam yaşarmış. Boyu bir karış, sakalının boyu beş karış olan yaşlı bir adam imiş, tek bir ineği varmış, küçük bir nehrin **aşağısında** yaşarmış.”

- (2) *Tān kuştuş moynu ala polar; pudu piçi polar. Öñ pudunuş salāzın kaş poların mān pil-bās-lā bān: ta üş-tur; ta tört-tur. Ujuş çorān çimāniş pudun kim pilār?* (s. 942)

“Karganın boynu alacaktır, ayakları küçüktür. Ayak parmaklarının kaç tane olduğunu bilmiyorum: üçtür, dördtür, bilmem. Uçan bir şeyin ayağını kim bilir ki?”

N. F. Katanov'un derlediği metinlerden de görüldüğü üzere 19. yüzyılın ortalarından itibaren *adak* sözünün sözlüklerde geçtiği anlamıyla değil; “alt, aşağı” anlamıyla kullanıldığı, “ayak” anlamında kullanılan sözün *but* olduğu anlaşılmaktadır. Zaten *but* kelimesi, sözlükte *noga* “ayak” şeklinde anlamlandırılmıştır.

Aşağıdaki tabloda, *ayak* sözcüğünün ET. ve EUyg. dönemi eserlerinde geçen ve belirlediğimiz Türk yazı dillerindeki anlamların tümünü örnekleriyle bir arada görmek ve sonrasında Tuvacadaki *adak* sözcüğünün semantik gelişimi göz önünde bulundurularak ana ve alt kavramlarla nasıl bir kavram alanı oluşturduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
DTS, s. 8	ADAQ	1. ayak (insan ve hayvanlara ait) 2. ayak, dayanak, destek (nesnenin) 3. aşağı kısım 4. dağın eteği, kaide, taban 5. ağız (nehir)	1. <i>adaq berti iki jorîyu üçün</i> (QBH 104 ₂₄) “Allah yürümek için iki ayak verdi” 2. <i>bu kürşi üzälä öz olтурduqî adaqî üç ol kör</i> (QBH 43 ₁₄) “bak, bu üzerine oturduğum kürsü üç ayaklıdır” 3. <i>[a]daqîda bir qara qojunnî bayladı</i> (LOK 41 ₆) “(ağacın) aşağısına bir kara koyun bağladı” 4. <i>muzday şegân şaynuş adaqîqa keldi</i> (LOK 15 ₉) “Muzday denilen dağın eteğine geldi” 5. <i>ol suvuş adaqî</i> (Man III 37 ₂) “o nehrin ağızı”
UW, s. 45-46	adak	a) ayak, ayaklar, bacak, bacaklar b) önünde c) datif eki görevinde d) pati, hayvanların ayağı e) übertr. bir nesnenin ayağı f) übertr. bir şeyin sonu (mekan) g) übertr. son, sonra (zaman) B) Adnom. a) ayak b) übertr. son (mekan) c) übertr. son (zaman) d) übertr. ahlaken düşük seviye C) Erkek şahıs adı D) Belirlenemeyenler E) Ohne Kont.	b) <i>t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan a.+inta yinçürü...</i> “Tanrıların Tanrısı Buda’nın önünde eğilerek ...” c) <i>pr(a)tnādivaçe açari a.+ıña</i> “Prajñādhvaja (sic!) ustaya” (mektup üzerinde yazan) d) <i>takıgu a.+ı</i> “tavuk ayağı” e) <i>apam bir a.+ın sısar...</i> “(kazanın) bir ayağı kırıldığında...” f) <i>... a.+inta koşa tägintim</i> “(şiiirin/yazımın) sonuna ulaştım” g) <i>beş törlüg ödlärniş a.+inta</i> “beş zamandan sonra” a) <i>iki a.+ınıñ ulı</i> “iki ayağının tabanı” b) <i>başdınkı ortonkı a.+takı ädgüler</i> “baş, orta ve sondaki iyilikler” c) <i>a. soñunta</i> “en sonunda” d) <i>a.+takı biligsizlär</i> “die niedrige Toren” C) <i>a. totok</i> D) <i>a.+ın başın aşlaşturu kälürgil</i> E) <i>baş a. kıl-</i>

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
TSTY, s. 63-64	адак	<p>1. bir şeyin yere yakın kısmı, aşağısı</p> <p>2. bir şeyin yukarısı ile aşağısı arasında kalan boşluk, alt</p> <p>3. bir şeyin bulunduğu, durduğu yer</p> <p>4. suyun akımına veya bir yerin alçaklığının durumuna göre herhangi bir yerin aşağı kısmı, sonu veya ondan daha aşağı başka bir yer</p> <p>5. çadır içinde kapıya yakın yer</p> <p>6. İnsan ve hayvanların kalın bağırsağının son kısmı</p> <p>7. ayakta duran bir kişi veya hayvanın vücudu ile yer arasındaki bölüm</p> <p>8. son (mevsimlerin aylarının adlandırılmasında)</p> <p>9. basit, sıradan, sade</p> <p>10. düşük kalitede, kötü, fena</p> <p>11. söölünde, söölgü, soonda “son; sonunda” gibi sözlerle kullanıldığında “en” anlamında</p>	<p>1. <i>tuurgalar adaan dagğılap kaan</i> (K. Kudajı)</p> <p>2. <i>kövürüg adaa</i> “köprü altı”</p> <p>3. <i>Oon kovayıp keeringe, demgi dayzınım adaamda çıdır</i> (M. Ölçey-ool) “Başımı kaldırdığımda o düşmanımın yerde yattığını (gördüm)”</p> <p>4. <i>Kızıl solagay talavista... adaa Suckpakka, üstü Kök-Teyge, kedeezi Orgu-Şölge çedir çatı bergen.</i> (S. Toka) “Kızıl sol tarafımızda... aşağısı Suckpak’a, yukarısı Kök-Tey’e, yanları Orgu-Şöl’e kadar yayılmıştı”.</p> <p>5. ... <i>ot adaanga sögedey olura tırtıp algan</i> (K. Kudajı) “kapıya yakın yerde bir dizini kırarak oturdu”.</p> <p>6. <i>Halıp bar çıtkan mañgıstıñ adaan çaspayn aşkaş, aksından ündür adıvtı</i> (Tooldan)</p> <p>7. <i>Kızıl udazın tölgemni arıglap, artıjap ekkel! - deerge, kadın çaa töreen kıs itıñ adaa-bile baza katap öttürgeş, ekkep beerge...</i> (Tooldan)</p> <p>8. <i>Men dagaa çıldıñ küstüñ adak ayınıñ on çedide töreen kiji-dir men</i> (S. Sarıg-ool) “Ben tavuk yılı güzünün son ayının 17’sinde doğdum”.</p> <p>9. <i>Adıg-çarıştı adak ulustan egeleer-dir!</i> (Tooldan) “yarış, sıradan kişilerden başlar”.</p> <p>10. <i>A küzün barıp deñzileen: adak-la toldurga 90 kildi bazar.</i> (S. Sarıg-ool) “Güzün ölçtüler: en kötüsü 90 kilo gelir”.</p> <p>11. ... <i>Adaktıñ söölünde Çer oğlu Çerzi-Möge tavarjıp keep-tir.</i> (Tooldan) “En sonunda yerin oğlu Çerzi-Möge dolanıp gelmiştir.”</p>

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
TRS, s. 10	адађ	1. silah bipodu 2. bir şeyin altı, aşağı kısmı 3. nehir ağzı	
HRS, s. 33	азах	1. ayak, ayaklar; pençe (hayvanların) 2. ayak, dayanak, destek (eşya vb.) 3. son, nihai	1. <i>ođ azah</i> “sağ ayak” 2. <i>stol azağı</i> “masa ayağı” 3. <i>çıl azağı</i> “yıl sonu”
YRS, s. 51, TSYY, s. 638	агах	1. 1. ayak, ayaklar 2. bir nesnenin ayağı, dayanak 3. su birikintisi veya göl/nehirin sahile, kıyıya ulaştığı yer; yayla veya yeşillik bir alanın daraldığı yer 4. bir şeyin kötü, işe yaramayan kısmı 2. kötü, kâr getirmeyen bir şey	1. 1. atah sığınáh “yalınayak” 2. ostuol atağa “masa ayağı” 3. Betteh, küöl atağın arđaa bahıgar, ottonor keņes hoduha baar. 4. Mas kuhağan öttö, atağa ere haalbit. 2. Barbah con bastaatılar, Atah con ortular
ORS, s. 24	аяк	çadırın kapıya yakın tarafı	<i>ottıñ ayağı</i>
TETT 2002: 233	аяк	-üstünde durulan uzuv -bir akarsudan ayrılan veya ona kavuşan ikinci derecede mecra -vücudun yere yakın kısmı olmak hasebiyle ‘aşağı’ -Ayağın uzunluğu, birçok dillerde olduğu gibi, uzunluk ölçüsü olarak kullanılır -adım, basamak -Ayakta koşarak yapılan işleri tarif eder -tavladaki adımlar -halk edebiyatında kafiye -Mecâzî mânada ‘tavırlar, nağmeler, “edebiyat”, büyük sözler (?)’	- <i>Vüzerä durdılar; pādeřāhuđ ayağına düşdiler</i> (Ferec) - ... <i>derelere doğru akıp giderken şırıldayan pınar ayaklarını izledi</i> (Ş. Ünlü) - <i>Bana bak polis efendi, dedi, şu ayak takımını ortadan dehle!</i> (S. M. Alus) - <i>Sonra ay aydınlığında, onar; yirmişer ayak aralıkla yaktıkları ateşlerde mercanları iyice kızarttılar.</i> (Şahap Sıtkı) - <i>Anda bir altun taht varidi. Yedi ayak nerdübānile çıkılrıdı</i> (Ferec) - <i>Mustafa ayak hizmetine bakar, ben ev hizmetine</i> (Y. Z. Bahadınlı) - <i>Yoo, sen řeř ayağında idin</i> (M. Ş. Esendal) - <i>Çok mu çetin yavrum? Söz dizmek içi ayak mı bulamıyorsun yavrum?</i> (Musahipzade Celal) - <i>Çektim kenara, oğlum dedim, vazgeç bu ayaklardan, ırgadın zihnini çelme!</i> (Orhan Kemal)

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
GTS Erişim Adresi: www.tdk.gov.tr	ayak	<p>a. 1. <i>anat.</i> Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü.</p> <p>2. Bacak.</p> <p>3. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri</p> <p>4. Vücudun belden aşağı bölümü</p> <p>5. Yürüyüşün ağırlık veya çabukluk derecesi</p> <p>6. Basamak.</p> <p>7. Futun küpü alınarak hesaplanan değer.</p> <p>8. <i>hlk.</i> Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste.</p> <p>9. Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut.</p> <p>10. <i>coğ.</i> Göl ayağı.</p> <p>11. <i>ed.</i> Halk edebiyatında koşuklarda kısa yedekli dizeler.</p> <p>12. <i>ed.</i> Halk edebiyatında uyak: “</p> <p>13. <i>mat.</i> Bir doğrunun başka bir doğruyu veya bir düzlemi kestiği nokta:</p> <p>14. <i>sp.</i> Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden biri.</p> <p>15. <i>sp.</i> Altılı ganyanda yer alan her bir koşu.</p> <p>16. <i>mdn.</i> Kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri.</p>	<p>3. <i>İskemlenin bir ayağı kırık. Bu köprüünün dört ayağı var.</i></p> <p>4. <i>Ayağına bir pantolon çekti.</i></p> <p>5. <i>Senin ayağınla köye akşama kadar varamayız.</i></p> <p>12. <i>Mânicilerin kafa yormadan buldukları ayaklar Cenap'ı şaşkınlıktan şaşkınlığa sürükler.” -S. Birsnel.</i></p> <p>13. <i>Dikme ayağı.</i></p>

Değerlendirmeler

Bu bölümde, Tuvacada *adak* sözünün semantik gelişimi *temel anlam* (denotation), *anlam değişimleri* (semantic change), *çokanlamlılık* (polysemy), *iğretileme* (metaphor), *anlam genişlemesi* (semantic extension), *kavram alanı* (semantic field) temelinde değerlendirilecektir. Tuva edebî dilinde sözün hangi anlamlarda ve hangi birleşik sözlerde yaşadığı örneklerle tanımlanacaktır.

Aksan, insan zihninde oluşan ilk kavramı *temel anlam ögesi* (denotation) terimiyle, “bir ses birleşimiyle, bir gösterenle dile getirilen ilk ve temel tasarım, en başta yansıtılan kavram” şeklinde tanımlamıştır (1995: 495). Sözcüklerin başlangıçta somut bir kavramı

yansıtıırken zamanla soyut kavramları ifade eder olması dilin gelişimi içinde bir süreci de aktarması bakımından önemlidir. Bu noktada çokanlamlılık (polysemy) ve anlam değişmelerinin (semantic change) etkilerinden de bahsedilmelidir. Çokanlamlılık (polysemy), tek bir leksik parçanın birçok anlama sahip olması durumudur (Baldwin) ve dilin genel karakteristiğini yansıtır (Palmer 1976: 71). Farklı kelimelerin farklı anlamlara sahip olması gibi, aynı kelime de farklı anlamlara sahip olabilmektedir. Palmer (1976: 65), iki anlamın aynı veya farklı olduğunu ayırmanın ve böylelikle bir kelimenin kaç anlama sahip olduğunu tam olarak belirlemenin ise zor olduğunu düşünür. Aksan (1997: 70-71), “Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir” şeklinde çokanlamlılığın açıklamasını yaparken çokanlamlılıkta göstergenin temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmasıyla zenginleşerek devam etmesinin yanında, bunların zamanla unutulabildiğini de vurgulamıştır.

Bloomfield (1933: 435) anlam değişikliklerinin çoğunda kullanım sıklığındaki artma ve azalmanın etkili olduğunu düşünmüştür. Anlam değişmelerini kolaylaştıran faktörler arasında çokanlamlılık ve kullanım sıklığı gibi etkenlerin varlığını dikkate alacak olursak, hemen hemen her dilde organ adlarının kullanım sıklığının yüksekliği ve aktarma yoluyla başka kavramları (somuttan soyuta geçişte önemli bir örnek teşkil etmektedir) rahatlıkla ifade etmesi, dil içi gelişimin kaçınılmaz bir sürecini yansıtmaktadır. Anlam değişmelerinin neyi içerdiği, nasıl geliştiği, süresi ve tasnifi konusunda dilbilimcilerin çeşitli görüşleri vardır (Bloomfield 1933: 150-157, 435, 481; Ullmann 1972: 211-227; Lyons 1977: 619; Palmer 1981). H. A. Erol (2008: 61-84) kitabında tüm bu çalışmalarda yer alan tasnif ve tanımlamalara detaylıca yer vermiş ve Bloomfield'in tasnifine yakın bir tasnifle anlam değişmelerini şu şekilde sınıflandırmıştır: anlam daralması (alt başlık olarak özelleşme), anlam genişlemesi (alt başlık olarak genelleşme, mecazlaşma, komşuluk, eksiltme, tabu, argo), başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi.

A. Cruse (2006: 157-159) sözcüklerin anlamlarında zamanla değişiklik olma eğiliminin var olduğunu ve ortaya çıkan değişimlerin türünü tanımlamada çeşitli yolların bulunduğunu belirtir ve ona göre anlam değişmeleri şu şekildedir: 1) Anlamın yeni anlam kazanması ve eskiyi kaybetmesi (gain and loss -of meaning). Burada yeni anlamın ilk anlamdan deyim aktarması (metaphoric) ve ad aktarması (metonymic) yoluyla genişlediği öne sürülmektedir. 2) Varsayılan anlamın değişmesi (change of default meaning). Zaman içinde bir kelimenin ilk anlamı ikincil veya ikincil anlamlar ilk anlam hâline dönüşebilir. 3) Anlamsal sapmalar (semantic drift). Cruse, burada bir kategorinin prototipinde görülen aşamalı ve yüzyıllara yayılan bir değişiklik söz konusu olduğunu belirtmiştir. 4) Özelleşme ve genelleşme (specialisation and generalisation). Kategori sınırlarındaki daralmalar ve genişlemeler kastedilmiştir. 5) Kötüleşme ve İyileşme (pejoration and amelioration) ile kelimelerin başlangıçta ifade ettikleri olumlu veya olumsuz yahut da nötr anlamlarda zamanla değişimin yaşanması pozitif bir anlama sahip sözcüğün negatife, negatif bir anlama sahip kelimenin pozitif bir anlama dönüşmesi olayı anlatılmıştır. Cruse'un tasnif ve tanımlamaları temel alınacak olursa, Tuv. adak sözcüğünde anlam değişmesinin (semantic change) pek

çok çeşitini bir arada görmek mümkündür. Aşağıda Tuvaca *adak* sözünün semantik gelişimi ele alınırken Cruse'un yapmış olduğu tanımlamalar temel alınacaktır.

Tuvacada *adak* sözü, dilin tarihî gelişimi dikkate alınarak iki farklı boyutta incelenecektir. Kelimenin basit ve türemiş şekillerinin semantiğine bakılacak olursa iki farklı kol ile karşılaşılır.

Birinci kol, Türk dilinin tarihî dönemlerinden beri devam eden 'ayak' anlamının korunduğu koldur. Tuvacanın ilk derlendiği metinlerde açık olarak 'ayak' anlamının korunduğuna dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak günümüze kadar ulaşan bazı birleşik sözcükler ve türemiş şekiller, kelimedeki temel anlamın 'ayak' olduğunu, yüzyıllara dayanan bir süreç içinde ise bu temel anlamdan aşama aşama uzaklaşarak yeni anlamlarla, farklı bir kolda gelişimini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu kategoride, sadece türemiş şekillerde ve bazı birleşik kelimelerde bu anlamın saklandığı görülmektedir. Sözcüğün 'ayak' anlamının korunduğu birliklere bakıldığında, "ayak"ın yürüme organı olması sebebiyle ana kavram alanı *hareket* olarak belirlenebilir. Hareket kavramına bağlı olarak yürümedeki ve hareketlerdeki çeviklik, ağırlık, uzaklaşma, yakınlık-uzaklık, derinlik-sıgılık alt kavramlarını oluşturan söz varlığı ortaya çıkmıştır (bkz. Şekil 1).

Şekil 1:

Çeviklik ve ağırlık alt kavramları altında *adakkır* "yürümesi hızlı, çevik" (3), *adaa aar* "hareketi, yürümesi ağır olan", *adaa çiiik* "yürümesi hızlı olan, hareketli", *çiiik-adak* "hareketleri hızlı" (4) ; *adak-bışkaa* "kişinin yürümesiyle ilgili hareketleri", *adak-bışkaa aar*, *adak-bışkaa çiiik*, *adak-bışkaa aarta-* ve *adak-bışkaa çiiige-* gibi söz birleşmelerini göstermek mümkündür. Burada ayağın *hafif* ve *ağır* olarak ifade edilmesi, kişinin hareketlerindeki *çeviklik* veya *ağırlığa* işaret etmektedir.

- (3) *Ондар-оол чүдөк адаккыр, бир базыпканда, ...* (TK, s. 11)
Ondar-ool çüdek adakkır, bir bazıpkanда, ...
“Ondar-ool oldukça **çeviktir**, bir adım attığında ...
- (4) *Тыва шериглер дооза-ла чиик-адак кылдыр кеттингилеп алган.* (HD, s. 158)
Tıva şerigler dooza-la çiiik-adak kıldır kettingilep algan.
“Tuvalı askerlerin tamamı, **çarçabuk** (hızlı bir şekilde) giyindiler.”
Uzaklaşma alt kavramı altında gösterilen örnekler hareketin nasıl yapıldığını ifade eder: *adak uza-* “uzaklaşmak (5); (yaş için) ilerlemek (6)”, *adaktan-* “bir meseleyi halletmek üzere yola çıkmak, yola koyulmak”. Yakınlık-uzaklık kavramı ise *adak-uzak* “uzak” ve *adaa irak* “çadırın içinde kapıya uzak yer” birleşiminde görülür.
- (5) —*Аъттарны тудуп албас болза хоржок! Адак узай бээр.* (S, s. 55)
-A’ttarını tudup albas bolza хоржок! Adak uzay beer.
“Atları tutmamak olmaz! **Uzaklaşırlar.**”
- (6) *Ховалыг Мадарович Тагбаның назыны адак узай берген болза-даа, адак-бышкаа чиик, аңнап чорупканда, аныак оолдар ында-ла калгылаар.* (AÇ, s. 110)
-Hovalıg Madaroviç Tagbanıñ nazını adak uzay bergen bolza-daa, adak-bışkaa çiiik, aңnap çorupkanда, anyyak ooldar ında-la kalgılaar.
“Hovalıg Madaroviç Tagba’nın yaşı **ilerlemiş** de olsa, oldukça çeviktir, avlanırken genç erkekler geride kalır.”

Ayağın yere değip değmemesi ilgisiyle oluşturulan derinlik kavramının ortaya çıktığı *adak üzül-* (*adak üstür*) “ayağı yere değmemek” (derin su ve yüksek kar yığını ile ilgili) örneği ile, kelime anlamı “ayaksız” olan *adak çok* ifadesi ile “oldukça derin, dibine ayakların değmeyeceği kadar derin (su ve kar ile ilgili)” anlamlarının geliştiği görülür. Ayağın, yüzey ile dip arasındaki mesafeyi ölçmede kullanılması *adakta-* fiilinin bir başka anlama daha gelişmesine neden olmuştur. *adakta-* “ırmağın sığ yerinden geçmek”; yani *adakta-* “ayağın değebileceği derinlikte olan yerden geçmek”i ifade eder. *Adakta-* fiili ve diğer türemişlerinde (adaktat-, adaktaş-) kelimenin ilk anlamlarında ayak anlamının saklandığı ve bu temel anlamdan hareketle ilgili fiillerde çokanlamlılığı destekleyen gelişimlerin meydana geldiği görülür. *adak* vücudun son parçası en alt parçası olması dolayısıyla genel temayül olarak aşağı yönü göstermesinin yanı sıra *adakta-* (ve türevleri adaktat- adaktaş-) fiili ayrıca yukarıya doğru bir hareketi de ifade etmektedir. Bu fiildeki yukarıya doğru hareketi kanıtlayan bir ikilemeye¹

1 Tuvacada ifade yolları içinde anlamı güçlendirmek, ifadeye farklı nüanslar katarak konuşmanın etkisini artırmak gibi işlevlerle eş anlamlı ikilemelerin çok sık kullanıldığı görülür. Bu ikilemeler, hem dile zenginlik katması hem de dilin tarihsel süreç içinde nasıl bir değişim, gelişim, diller arası etkileşim içinde olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Tuvaca, Eski Türkçenin izlerini, büyük ölçüde taşımasının yanında özellikle tarihi ve coğrafi yakınlığın etkisiyle Moğol, Tunguz, Samoyed, Ket halklarıyla yakın ilişkilerin kurulduğu bir bölgenin dili olması sebebiyle, burada diller arası etkileşimin de yoğun olarak yaşandığı açıktır. Bu etkinin izleri fonetik, morfolojik ve leksik boyutlarda olabilmektedir. Sözvarlığı boyutunda ikilemeler önemli verileri saklayan, koruyan söz birleşimleri

Tuva destanlarının söz varlığında da rastlanır. E. Özbek tarafından hazırlanan *Tuva Destanlarının Söz Varlığı* (2016: 166) adlı çalışmada kılış bildiren fiiller içinde değerlendirilen *adakta-ködür-* “kaldırmak” (<Tü. adak+ta- + Tü. kötür-) anlamında bir fiil tespit edilmiştir.

Tablo 1: *adakta-* fiilinde ifade edilen iki yön

Yön	Fiil	Anlam
Yukarı	adakta- (5)	Birini ayağının topuğundan yukarı doğru iterek (topuklayarak) ata bindirmek
	adaktat-	Birine, ayağından ittirterek ata binmek
	adaktaş- (6)	Ayaktan topuklayarak ata binmede birbirine yardım etmek
	adakta-ködür-	kaldırmak
Aşağı	adakta-	bir şeyin sonuna yaklaşmak (aşağı ve son anlam ilgisiyle diğer türemiş şekiller için bkz. şekil 3)

(5) *Кадарчы ону адактап, эзер кырынга олуртупкан.* (NO, s. 17).

Kadarçı onu adaktap, ezer kırynga olurupkan.

“Çoban onu ayağından (yukarı doğru) **iterek** eyere oturttu”.

(6) *Аал-чуртче кеденген адыгыр кара маңгысты базар дээш аъттанып турар улус аас-чолду күзеп, амыр-мендизин айтыржып, адактажып чораны дээр...* (HD, s. 33)

Aal-çurtçe kedengen adıgır kara maңgıstı bazar deeş a`ttanıp turar ulus aas-çoldu күзеп, amır-mendizin aytırjıp, adaktajıp çoraanı deere...

“Köyüne saldıran korkunç Kara Mangıs’ı bastırmak için yola koyulan halk şans dileklerini sunup, hal hatır sorup, birbirlerinin **topuklarından kaldırarak** ata binmelerine yardım etmeleri daha iyidir...”

Tuva edebi dilinin tarihsel gelişimine bakıldığında ikinci kol ise, Cruse’un *change of default meaning* olarak belirttiği, varsayılan anlamın değiştiği, zaman içinde kelimenin ikincil anlamının ilk, temel anlama dönüştüğü koldur. Tuv. *adak* sözcüğünün temel anlamının unutulduğu; ancak temel anlamla ilişkili yan anlamların gelişimiyle varlığını devam ettirdiği görülür. Sözcüğün en sık kullanılan anlamı, kelimenin temel anlam ögesi değil, onun yan anlamlarından (connotation) biridir. Burada *adak* sözü, aşağı kısmı göstermesi sonucu benzerlik yolu ile “alt, aşağı”²² anlamları temel anlama

olarak dilde yerini almıştır. Özellikle kültür kelimeleri bir dilden başka bir dile kolaylıkla geçebilmiştir. Örneğin *ajil-iş* ‘iş, çalışma’ (<Mo. acil ‘iş, emek’ + ETü. iş ‘iş’); *kadıg-berge* ‘zor, güç’ (<ETü. kat-ıg ‘katı, sert’ + Mo. berke ‘zor, sıkıntılı’ < ETü. berk); im-demdek ‘işaret, belirti’ (Tü. im ‘işaret’ + Mo. temdeg ‘işaret, sembol’); *çook-kavı* ‘yakınlar, civar’ (<ETü. yagu-k +P. Mo. kabi, Mo. xav’) gibi ikilemelerde bir unsurun Türkçe, diğerinin Moğolca, veya Moğolca aracılığıyla geri alıntılama şeklinde bir gelişim görülmektedir. (konuyla ilgili ileri okumalar için bkz. Şçerbak 1986, Tatarintsev 1976, Schönig 1993, Ondar 2005, Khaptaeva 2009, Gündoğdu 2013).

2 Makalenin sınırlarını aşmamak düşüncesiyle tarihî devirlere ait metinlere yer verilmemiştir. Ancak gözden geçirilen tarihî metinlerde dikkatimizi çeken şu kullanımlar belirtilmelidir: Divanü Lûgat-it-Türk’te adak ile ilgili kısımlara bakıldığında makalenin konusunu destekleyen anlamların varlığı tespit edilmiştir: “*edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile* = İyiliği su ayağına at, başında ara”, (insanlar için, iyiliği suyun aşağısına at, onu sen yukarısında bulursun)” (Atalay 2006 II, s. 112); *bu er ol işig adhakka tegürgen* = bu, işi ayağına değiren, sonuna kadar götüren bir adamdır”. (Atalay, 2006 I, s. 522). Harezmi döneminin baş yapıtlarından olan Nehcü'l-Feradis'te ise, “adak (1) ayak;

dönüşmüştür. Bu anlamın, tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde yan anlamlar arasında varlığı söz konusudur; ancak Tuvacanın ayrıldığı nokta, bu anlamın temel anlamı ifade etmesidir. Yani *adək* sözcüğünün Tuvaca konuşurların zihninde oluşturduğu ilk anlam “alt, aşağı” anlamlarıdır. Ayrıca Tuvaca sözlüklerde *adək* madde başında “insan ve hayvanların yürümeye yarayan organı, ayak” anlamı bulunmaz, bu da bize kelimenin anlam değişmesine uğradığını kanıtlar niteliktedir. Bu koldaki gelişimde oluşturulan kavramlar şeması için bk. şekil 2.

Şekil 2:

Burada ana kavram olarak *alt* ve bu kavramdan gelişen alt kavramlar olarak ise *adaa* “bir şeyin altı (fiziki olarak bir şeyin altında, bir şeyin yukarısı ile tabanı arasında kalan bölüm)(7a, 7b)”; “bir şeyin tesiri altında olmak ve birinin himayesinde” (8a, 8b) ve bir şeyin aşağısı, aşağı kısmı (9a, 9b, 9c) gelişimleri görülür.

adaa “altı” → fiziki olarak bir şeyin altı, yukarısı ile tabanı arasındaki bölümü

(7a) — Ой, халак-халак! - дей каапкаш, Ыңаажык стол адаанче доңгая берген. (KB, s. 83)

- Oy, halak-halak! - dey kaapkaş, İñaajık stol adaançe doңgaya bergen.

“Ay, oy diyerek, İnaajık masanın **altına doğru** yuvarlanıverdi.”

(7b) Ам баргаш, ооң карактарының адаанда карарып көстүр, ханы ыўгылактар барын эскерип көр даан... (SÇT, s. 170)

Am bargaş, ooñ karakterinin adaanda kararıp köstür, hanı ıygılaktar barın eskerip kör daan...

alt, giriş” anlamları verilmiştir (Ata 1998, s. 5): *Bir qata Mūsā peygāber arşqa nazar qıldı erse, bir (10) kimersenı kördı, arş adaqında turur:* (288 /9-10) (Eckmann 1995, s. 199).

“Şimdi gidip, gözlerinin **altında** kararıp derin çukurlukların varlığını gör...”

adaa “altı” → soyut anlam: bir şeyin tesiri; birinin himayesi

(8a) *Хоругдал адаанга ийи чыл хамаанчок, ийи ай-даа эрттирип алыры берге-ле чорду, дуңмаларым.* (KB, s. 178)

Horugdal **adaanga** iyi çil hamaançok, iyi ay-daa erttirip alırı berge-le çordu, duñmalarım.

“Yasak **altında** iki yılı bırakın, iki ayı bile geçirmek oldukça zordu kardeşlerim.”

(8b) «*Ажыл-ишчи кижиниң холунуң адаанга оглум багай эвес кижги кылдыр озер боор» деп, ол бодап орар.* (KB, s. 183)

‘Ajıl-işçi kijiniñ **holunuñ adaanga** oglum bagay eves kiji kıldır özer boor’ dep, ol bodap orar.

“Oğlum çalışan birinin **himayesinde** iyi bir insan olarak yetişecektir kuşkusuz’ diye düşünür.”

adaa “aşağısı, aşağı kısmı”

(9a) *Мону номчуп алгаш, адаанга адын салып каар сен.* (KB, 169)

Monu nomçup algaş, **adaanga** adın salıp kaar sen.

“Bunu okuyunca **altına (aşağı kısmına)** imzanı atarsın.”

(9b) *Бопуу-оол база-ла Дорт-Теректер адаа чарыында чурттап турар ...* (KB, 102)

Bopuy-ool baza-la Dört-Terekter adaa çarında çurttap turar ...

“Bopuy-ool da Dört-Terekter’in aşağı kısmında yaşıyor ...”

(9c) *Теректиң адаккы будуундан туттунуп алгаш, ээремче шурап-даа суг адаанга кым кайы хире нр турунтарыл деп маргыжып-даа чордувус-ла.* (ÇK, s. 97)

Terektiñ adakki buduundan tuttunup algaş, eeremçe şurap-daa sug adaanga kım kayı xire ür turuptarıl dep margıjıp-daa çorduvus-la.

“Ağacın **aşağıki** dalından tuttunarak su altında ne kadar kalarız diye yarıştık.”

Aksan (2004, 69-72), kelimelerin önceden somut kavramları ifade ederken sonradan *insanın zihni mekanizmasının işleyişi* sonunda soyut kavramları ifade etmesi ve kelimelerin soyut anlamlarının, temel olan somut anlamıyla ilişkileri ve yakınlıklarından faydalanılarak ortaya çıktığını ifade eder. Ayağın, vücudun en aşağıdaki, son parçası olması dolayısıyla *bir şeyin sonu, zamanın sonu ve sıralamada son olan* gibi anlamlar gelişmiştir. En eski metinlerde dahi bu anlamların varlığı kelimedeki çokanlamlılığı tanıklamakta, ET. *a. +inta koşa tągintim* “(şiiirin/yazının) sonuna ulaştım” *beş törlüg ödlärniñ a. +inta* “beş zamanın sonunda”, *başdınki ortonki a. +taki ädgüler* “baş, orta ve sondaki iyilikler” (UW, 45-46) gibi tarihi metinlerden örnekler de bunu kanıtlamaktadır.

Şekil 3: ‘son’ anlamıyla ilgili alt kavramlar

‘Son’ ana kavram alanının çizdiği alt kavramlar ise ‘bir şeyin sonu’ (adak, adaa) (10), ‘sona / sonuna ulaşma’ (adakta-, adaktat-) (11a, 11b), ‘bitme; bitirme, tüketme’ (adaktal-, adaktaldır-) (12) olarak aşağıdaki şu örneklerle tanıklanmıştır.

(10) *1930 чылдың частың адак айында, дээр-делегей аңдарылган-дүңдерилген чүве дег, амыдырал хеп-хенертен өскерилген.* (HN, s. 11).

1930 çıldın çastın **adak ayında**, deer-delegey aңdarılğan-dünđerilgen çüve deg, amıdıral hep-henerten öskerilgen.

“1930 yılının baharının **son ayında**, dünyanın dönmesi gibi, hayat birden bire değişti.”

(11a) *Кыш адактап келзе-даа, ырымы ам-даа эртпээн (К. Кудажі) (TSTY, 64)*

Kış **adaktap kelze-daa**, ırımı am-daa ertpeen.

“Kış **sona yaklaşsa da**, etkisi hâlâ geçmedi”.

(11b) *Көктүг чайны өттүр, сарыг күстү адактадыр тараа базып келди, ...* (TK, s.145)

Köktüg çaynı öttür, sarıg küstü **adaktadır** taraa bazıp keldi, ...

Mavi yazı atlatıp, sarı güzün **sonuna ulaşarak** buğday zamanı geldi, ...

(12) *Мээң ажылым база адакталы берди. (ÇÇ, s. 82)*

Meeñ ajılım baza **adaktalı** berdi.

“Benim çalışmam da bitti”

Metafor ve *adak*

G. Lakoff'a göre (1987: 219) “metafor, bir kavramın başka bir kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur” (Yunusoğlu 2016: 31). Yani, “Sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır” (Yunusoğlu 2016: 34).

Metaforlar, “kavramların geleneksel işlevlerini yerine getirerek esas anlam ifade eden kavramın görünüşü ve içeriğini bir alandan başka bir alana taşır. Böylece yan anlamları meydana getirir. Örn. masanın ayağı, kapının kolu, dağın başı, denizin burnu...” (Yunusoğlu 2016: 33)

Ayak kelimesinin anlamlarından biri ve pek çok lehçemizde karşılaştığımız anlamı “son” dur. Burada organ metaforundan bahsedilebilir. Yunusoğlu (2016: 185), “organ adları metaforları olarak ele aldığı metaforların organ isimlerinin doğadaki değişik nesne ve olaylarla ilgilendirilerek onlara verilmesinden ortaya çıkan metaforlar” olduğu, bunların bazı araştırmacılarca *ölü metaforlar* olarak kabul edildiği ve gerçekten de organ adları ile yapılan metaforların çoğunun deyim niteliği kazanmış, kalıplaşmış yapılar olduğu üzerinde durur. Burada *ayak* vücudun sonudur, dolayısıyla bir olayın, durumun veya zamanın sonu da ayaktır. Bundan hareketle, bir olayın, durumun sonucu, neticesi, bir mekan ve zamanın sonu, bir suyun denize, kıyıya veya bir yeşillığe ulaştığı son nokta (nehrin ağzı ifadesinden anlaşılan budur) *ayak* ile ifade edilir. Burada zaman, mekan, olay, nehir vb. canlandırılmıştır. M. Erdem (2003: 128), “Türkmen Türkçesinde zamanla ilgili kavramlarda *baş* sözünün kullanılması gibi “son” kavramını karşılamak üzere *ayak* sözünün kullanılması yaygın bir olaydır. *ayın ayağı* ‘ayın sonu’, *yılın ayağı* ‘yılın sonu’” şeklinde Türkmen Türkçesindeki durumu açıklarken benzer metaforik gelişmenin pek çok lehçemizde var olduğunu da belirtmeliyiz. Dolayısıyla burada, ZAMAN BİR VÜCUTTUR ve ZAMANIN SONU AYAKTIR metaforları ortaya çıkar: ET. *beş törlüg ödlärniñ a.+ınta* “beş zamandan sonra”(UW, 45-46); Hak. *çıl azağı* “yıl sonu” (HRS, 33).

(13) *Men dagaa çıldıñ küstüñ adak ayınıñ on çedide töreen kiji-dir men*

“Ben tavuk yılı **güzünün son ayının** 17’sinde doğdum” (TSTY, 64);

Melek Erdem’in (2003: 23), Lakoff ve Johnson 1980’den aktardığı bilgiye göre, “metaforlar bizim normal kavram sistemimizi de kaplamaktadırlar. ... Soyut olan kavramların veya daha net bir şekilde şekli çizilememiş kavramların yerine daha açık şekilde ifade edilmiş diğer kavramlar vasıtasıyla onları kavramaya ihtiyaç duyarız. Bu da kavram sistemimizde metaforik izaha gitmeyi gerektirir”. Kavram dünyamızda, *kötü*, *nitelik bakımından düşük* anlamlarının ortaya çıkmasında metaforlu kullanımların, belirsizliği açık hâle getirmesi sonucu yeni kavram dünyası oluşmaktadır. Adak/ayak aşağıyı ve aşağı yönü göstermekte olduğu sonucundan hareketle nitelik bakımından düşük anlamı ve AŞAĞI AYAKTIR, AŞAĞIDA OLMAK KÖTÜDÜR metaforları ortaya çıkmaktadır. Zihnimizde yukarıslı olumlu, aşağıslı ise olumsuz bir iz bırakmaktadır. Röhrborn, sözlüğünde *adak* kelimesinin anlamlarından birini “ahlaken düşük seviye” olarak belirtmiş ve ilgili anlamlandırmaya örnek olarak *adaktaki bilgisizler* “die niedrige Toren” (1977: 46) örneğini vermiştir. Sah.’da kelimenin 4. ve 5. anlamları

bir şeyin kötü işe yaramayan kısmı; kötü, kâr getirmeyen bir şey anlamları yer alır. Burada bir varlığın aşağıda olan kısmı, ayağı KÖTÜDÜR. *Barbah con bastaatılar; atah con ortular* “” (TSYY 2004: 638). Yine TTü.’de *ayaktakımı* birleşik sözü Güncel Türkçe Sözlükte “Görgüsüzlükleri veya bilgisizlikleri dolayısıyla toplum içinde aşağı durumda olan kişiler, lümpen, parya” anlamlandırmasıyla görülür. *Dükkânlar karmakarışık, mallar bayat, kibar müşteriler birer birer çekiliyor, ayaktakımı her gün artıyor.*” - H. E. Adıvar (<http://url.ac/pdkxx>). TTü. ağızları sözlüğünde *ayak* kelimesi “bozuk ahlaklı, fahişe” olarak anlamlandırılmıştır ve bu anlamların tümü aşağıda olmak kötüdür metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Tuv.’da da aynı ilişkiye dayanarak kelimenin “düşük kalitede, kötü, fena” anlamı bulunmaktadır. Kelimenin bu anlamıyla ikileme şeklinde görülen *adak-bak*, *adak-bagay* birleşimlerinde benzer metaforlaşma dikkat çeker:

- (14) *Калга-ool сиген кезеринге улустуң мурнунче-даа чүткүвээн, улустуң адал-багы-даа болбайн, ортаа аразыңга чоруп турган.* (ÇK, s. 76)

Kalga-ool sigen kezeringe ulustuñ murnunçe-daa çütküveen, ulustuñ adak-bağı-daa bolbayn, ortaa arazınga çorup turgan.

“Kalga-ool ot kesmede diğerlerinden önde de değil, onlardan **fena** da değil, orta seviyede idi.”

Adak Sözü'nün Gramerleşmesi

Adak sözü'nün, temel ve yan anlamlarıyla bağımsız bir birim olarak kullanımının yanı sıra, Tuvacada *adak* edat olarak da kullanılmış (*adaa-bile* “altında; altından; aşağısından”), gramerlik bir sürece girerek bağımlı birim hâline dönüşmüştür. Ayrıca, TSTY’de (s. 63) kelimenin 11. anlamı “*söölünde, söölgü, soonda* ‘son; sonunda’ gibi sözlerle kullanılarak ‘en’ anlamı verir” şeklindedir. Kelimenin bu işlevle kullanılmasında tarihsel ilgi olarak Eski Uygurcadaki kullanım dikkat çekmektedir. Röhrborn (1977, 46), Eski Uygurcada *adak* madde başı altında şu anlam ve işlevlere işaret etmiştir: “(B) Adnom. c) übertr.: “End-” (temp.): Def.: *a. sojunta* “ganz am Ende” ‘en sonunda’. Bundan hareketle, ayağın, vücudun en son noktası olması dolayısıyla burada gramerlik bir sürece girerek “en” anlamını kazanmasında etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Röhrborn’un, “datif eki görevinde” şeklinde verdiği bu anlam da aslında kelimenin gramerleşmesinin bir örneği olarak sunulabilir: *pr(a)tnādivače açari a.+ıya* “Prajnādhvaja (sic!) ustaya” (mektup üzerinde yazan) (UW, s. 45).

Tuv.’da *adak* sözü'nün bu işlevle, sadece ‘son’ anlamına gelen *sööl* (< Mo. segül Ölmez 2007: 253) ve *soj* (<ET. soj EDPT 832) (*adak söölünde, adak soonda, adaktıñ söölünde, adaktıñ soonda*) sözleriyle değil, *bak ~ bagay* “kötü”, *dize* <de- “demek” (F) - ze (ŞG); *deerge* (de- (F) - erge (ZF) kelimeleriyle *adak-bak* “en kötü” (krş. Mo. adak bagay “ayn.”), *adak dize, adak deerge* “en az, en ufak” şeklindeki birleşimlerde de görüldüğü tespit edilmiştir.

- (15) *Ооң улуг кызы Ханды база чеди кыстыг... Ол-ла хөй кыстары дооза-ла, адал дээрге алды-чеди уругларлыг* (AOT, s. 24)

Ooñ ulug kızı Handı baza çedi kıstıg... Ol-la höy kıstarı dooza-la, adak deerge aldı-çedi uruglarlıg; ...

“Onun büyük kızı Handı’nın da yedi kızı vardır... Aynı şekilde onun kızlarının da **en az** altı yedi çocuğu vardır; ...”

adak sözüdeki bu tür anlam genişlemesi ve işlev çeşitliliğinin artmasındaki husus şöyle açıklanabilir: Tuvacada sıfatların pekiştirilmesi ve derecelendirmede bir yöntem olarak izafetli yapıların kullanıldığı da görülür. Kelimelerin tekrarlanması ile anlamı pekiştirilen sıfatlar izafi bir yapıyla da bir sonraki aşamaya geçerek anlamı bir kat daha yoğunlaştırılmış ve en üstünlük derecesini ifade eder duruma ulaşmıştır. Tatarintsev (1987: 142-143), *экиниң экизи екениң екизи* “en iyisi, iyilerin daha iyisi” gibi izafi yapıların, birleşimde yer alan unsurların üst düzeyde niteliğini ve semantiğini ifade ettiğini belirtmiş ve bu kullanımın özellikle renk adları için karakteristik olduğunu ifade etmiştir: *kızıldın kızılı* “en kızıl”, *aktıñ ağı* “en ak”, *köktüñ köğü* “en mavi”. Tatarintsev’in yukarıdaki görüşünü destekleyen, benzer bir izafetli yapıya ise alanda yaptığımız bir derlemede rastlanmıştır. Dolayısıyla, “son” anlamıyla ilişkili kullanımlarda *soñ* ve *sööl* sözlerinin yanına *adak* sözünü de ekleyerek alan genişletilmiştir. Dolayısıyla *adak* “son” anlam ilgisile;

adaktıñ adaa / adaanda (adak+tıñ adak+ı(n+da))

adaktıñ soo / soonda (<adak+tıñ soñ+u(n+da))

adaktıñ söölü / söölünde / söölgüzü (adak+tıñ sööl+ü(n+de) / sööl+gü+zü)

“sonun sonu; en son”

anlam gelişimiyle ve en üstünlük derecesi işleviyle kullanıldığı görülmüştür.

(16) *Мен шыдыраа маргылдаазыңа киришкеш адактың адаа болдум.*
(Kaynak Kişi, Kızıl 2015)

Men şıdıraa margıldaazınga kirişkeş adaktıñ adaa boldum.

“Santraç yarışmasında **en sonuncu** oldum.”

(17) *Адактың сөөлгүзү – куданың дөрткү херээ болза кысты аппарып бээри дээр ийикпе, кенин дүжүрүп – алгап алыры.* (AOT, s. 116)

Adaktıñ söölgüzü - kudanıñ dörtkü heree bolza kıstı apparıp beeri deer iyikpe, kenin düjürüp - algap alırı.

“**En sonuncusu**, düğünün dördüncü aşaması ise, kızı alma anlamına gelen gelin indirmedir.”

(18) *Адактың соонда, саваның ээзинче сунду. Оозу алырын алгаи, амзаңгырлааи, дедир сунду* (TK, s. 44)

Adaktıñ soonda, savanıñ eezinçe sundu. Oozu alırın algaş, amzañğırllaş, dedir sundu.

“**En sonunda**, kabın sahibine sundu. Kabı alıp, tadıverip geri sundu.”

Sonuç

Pek çok eskicil özelliği barındırmasıyla dikkat çeken Tuvacada *adak* sözünün ilk anlamının ‘alt, aşağı’ olması dolayısıyla dikkatimizi etimolojik bilgilere yönelttiğimizde Korece, Moğolca ve proto şekillerde ‘alt’, ‘taban’, ‘son’ anlamları verilirken Türkçe şekillerde ‘ayak’ anlamının verildiği görülür. Bu bilgi önce, tarihî dönemlerde, Ket,

Samoyed, Moğol halklarıyla ilişkilerin ve dil ilişkileri bakımından da yakın etkilerin bulunduğu bir lehçe için, acaba *adak* sözü “bir nesnenin altı, kaide, taban” temel anlamı ilgisiyle sonradan mı “insan vücudunun en alt kısmı; ayak” anlamlarına gelişti veya Tuvacada kelimenin ‘alt’ anlamı diğer dillerden bir geri alıntılama mı veya ilk anlamın saklandığı lehçe mi sorularını akla getirmiş; ancak incelemeler sonucunda, kelimenin temel anlamının yüzyıllar öncesinde “ayak” olduğu (bunu kanıtlayan *adakkır, adakta-, adaa çiiik* vb. söz varlığından dolayı); uzun bir süreç içinde kelimedeki anlam değişmesi yaşanarak ikincil anlamın temel anlama dönüştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Yani, Tuvacada, kelime, ‘ayak’ temel anlamından yüzyıllar içinde, aşama aşama sıyrılarak, ‘alt, aşağı; aşağı kısım’ anlamıyla yer ve yön bildiren bir söz hâline gelmiş ve temel anlam rolünü üstlenmiştir. Cruse’un ifade ettiği anlam değişmeleri türlerini temel alarak, Tuvaca *adak* sözünde, varsayılan anlamın değiştiği, ikincil anlamın ilk anlam hâline dönüştüğü; genelleşme olayının görülerek, kelimenin içeriğinin daha kapsamlı hâle geldiği gibi pek çok aşamanın varlığı tespit edilmiştir.

Karşılaştırmada kullanmak üzere, ilgili lehçelere ait sözlüklerdeki anlamlardan yola çıkarak, ET ve EUyg’da kelimenin hem temel anlam ögesi olarak ‘yürümeye yarayan organ’ hem de yan anlamlarla ‘dayanak’ ‘nesnenin ayağı’, ‘son’, ‘aşağı kısım’, ‘dağın eteği’ gibi anlamlara daha o dönemlerde geliştiği görülmektedir. Sibiryaya grubu Türk lehçelerine bakıldığında, Hak. ve Sah.’da kelimenin ‘ayak’ anlamı yanında ‘dayanak’, ‘son’; Sah.’da metaforik kullanımlarla ‘kötü, işe yaramayan kısım’ yan anlamlarıyla varlığı söz konusudur. Tuv., Tof. ve Alt.’da kelimenin ‘ayak’ anlamı yoktur. Alt.’da kelimenin ‘ayak’ anlamının unutulması sadece ‘çadırın kapıya yakın tarafı’ (Kırş. Tuv. *o’t adaa* ‘kapıya yakın yer’) anlamıyla yaşıyor olması dolayısıyla benzer bir anlam değişmesinden söz edilebilir.

Adak sözünün Tuv.’da gramerleşerek bağımlı birim hâline dönüştüğü, hem edat işleviyle *adaa-bile* ‘altında’, hem de üstünlük derecesini göstermede sadece *soj, sööl* kelimeleriyle değil, *dize, deerge, bak, bagay* ve *adak* sözleriyle de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1997). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) (Cilt III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2005). *Türkçenin Gücü*. Bilgi Yayınevi.
- Arıkoğlu, E. (1997). Tuva Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 142-151.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis (Cilt III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lugat-it Türk (Çeviri) (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lugat-it-Türk (Çeviri) (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baldwin, T. (2006). *Lexical Semantics: Introduction Timothy Baldwin*. Ağustos 1, 2019 tarihinde Studylib: <https://studylib.net/doc/13178174/lexical-semantics--introduction-timothy-baldwin> adresinden alındı

- Baskakov, H. (. (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. London.
- Castrén, A. M. (1857). *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre*. St.Petersburg.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford.
- Cruse, A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Eckmann, J. (1995). *Nehcü'l-Feradis*. (S. Tezcan, & H. Zülfikar, Dü) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: KÖKSAV.
- Erol, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- G.D. Sanjeyev, M.N. Orlovskaya, Z.V. Şevernina. (2015). *Etimologičeskiy Slovar' Mongol'skih Yazıkov* (Cilt I - A-E). M.: İV RAN.
- George Lakoff, Mark Johnson. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago and London.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündoğdu, V. K. (2013). Söz Varlığı Temelinde Tuva Türkçesinin Durumu. *Hacettepe Üniversitesi, "Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları" Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 23-26 Mayıs 2012*, (s. 331-337). Ankara.
- Katanov, N. F. (1903). *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkom tyurkskogo kornya*. Kazan.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Turcologica 81, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Kormuşin, İ. V. (1987). *Sovetskaya Tyurkologiya* (6), 3-9.
- Lakoff, G. (1987). Image Metaphors. *Metaphor and Symbolic Activity* (2), 219-222.
- Lyons, J. (1981). *Language and Linguistics- An Introduction*. Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Monguş, D. (. (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt I (A-Y)). Novosibirsk: Nauka.
- Nadelyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurkiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- Ondar, N. M. (2005). Parniye slova v Tuvinskom yazıke. *Diss. kand. filol. nauk (elektronnyy resurs) (iz fondov Rossiyskoy Gosudarstvennoy biblioteki)*.
- Ölmez, M. (1998). Etimoloji Sözlükleri. *Kebikeç* (6), 175-184.
- Özbek, E. (2016). Tuva Destanlarının Söz Varlığı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Palmer, F. R. (1981). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. (1976). *Semantics - A New Outline*. London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Poppe, N. (1950). Reviews: G. J. RAMSTEDT, "Studies in Korean Etymology," *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne XCV, Helsinki, 1949, 9292 pages. Harvard Journal of Asiatic Studies*, 13 (3/4), 568-581.
- Radlov, V. V. (1893). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (Cilt I). Sanktpeterburg.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Rassadin, V. İ. (1995). *Tofalaarsko-Russkiy Russk--Tofalarskiy Slovar'*. İrkutsk: Vostočno Sibirskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

- Rassadin, V.I. (1969). *O tyurkizmah v buryatskom yazıke, k izučeniyu buryatskogo yazıka*. Ulan-Ude, 129–134.
- Rassadin, V.I. (2007). *Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongolskoy yazıkovoy obşçnosti*. I: *Tyurkskoye vliyaniye na leksiku mongolskih yazıkov*, Elista.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien* (Cilt 1). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Sat, Ş. Ç. (1964). *Tuva Dıldı Şinçilep Kelgeniniñ Töögüzünüñ Oçerigi*. Kızıl.
- Saussure, F. d. (1985). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Schönig, C. (1993). Türkische Sprachkontakte in Ostsibirien. — Laut, J.-P.; Röhrborn, K. (Hrsg.): *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 1993/4, Sitzungsakten der 2. Deutschen Turkologenkonferenz. Wiesbaden 1993, 155–163.
- Şerbak A.M. (2005). *Tyurko-mongolskiye yazıkovıye kontaktı v istorii mongolskih yazıkov*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston.
- Sleptsova, P. (. (2004). *Tolkoviy Slovar' Yakutskogo Yazıka*. Novosibirsk: Nauka.
- Sleptsova, P. (. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Şahin, E. (2015). Pyotr Simon Pallas'ın Sravnitelniye slovari vseh yazıkov i nareçiy sobranınye desnitsey vsevısoçayşey osobı (İmparatorice Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Butun Dil Ve Lehcelerin Karşılaştırmalı Sozlukleri) Adlı Eserinde Turk Lehceleri Ve Ağızları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), 73-85.
- Şerbak, A. M. (1986). Tyurksko-Mongol'skiye Yazıkovıye Svyazi (K probleme vzaimodeytsviya i smeşeniya yazıkov). *Voprosı Yazıkoznaniya* (4), 47-59.
- Şirobokova, N. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt I). Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (1976). *Mongolskoye Yazıkovoye Vliyaniye na Tuvinskuyu Leksiku*. Kızıl.
- Tekin, T. (1976). E. V. SEVORTYAN, Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo 'Nauka'). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 274-285.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (Cilt I). İstanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Türk Dil Kurumu*. (tarih yok). Eylül 21, 2018 tarihinde Türk Dil Kurumu Web Sitesi: <http://url.ac/pdkxx> adresinden alındı
- Ullmann, S. (1972). *Semantics An Introduction to the Science of Meaning*. London: Oxford Basil Blackwell.
- Usmanova, S. (2011). Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğündeki Bazı Mutfak Araç Gereç İsimleri Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 335-348.
- Vambery, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Liepzig: F.A. Brockhaus.
- Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar:

Alt.: Altay Türkçesi, **DTS:** Drevne Tyurskih Slovar, **EDAL:** Etymological Dictionary of the Altaic Languages, **ESTY:** Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov, **ET:** Eski Türkçe, **EUyg.:** Eski Uygurca, **GTS:** Güncel Türkçe Sözlük, **Hak.:** Hakas Türkçesi, **HRS:** Hakassko-Russkiy Slovar, **Krş.:** Karşılaştırınız, **ORS:** Oyrotsko-Russkiy Slovar, **Sah.:** Saha Türkçesi, **TETT:** Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, **TRS:** Tofalarsko-Russkiy Slovar, **TSTY:** Tolkoviy Slovar Tuvinskogo Yazıka, **TSYY:** Tolkoviy Slovar Yakutskogo Yazıka, **TTü.:** Türkiye Türkçesi, **Tuv.:** Tuvaca, **UW:** Uigurisches Wörterbuch, **YRS:** Yakutsko-Russkiy Slovar

Eser Kısaltmaları:

- AÇ : Arakçaa, K. (1967). *Aldın Çuurga*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
AOT : Sarıg-ool, S. (2008). *Anğır-oolduñ Toojuzu*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
ÇÇ : Kudajı, K. E. (1979). *Çogaaldar Çıındızı I*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
ÇK : Darjay, A. (1994). *Çurttarın Küzeziñze*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
HD : Toka, S. (1984). *Homdu Dayım*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
HN : Suvañ Ş. (2009). *Hemçik Noyanı*, Kızıl.
KB : Tanova, E. T. (2008). *Kara-Bay*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
NO : Sürün-ool, S. *Nogaan Ortuluk*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
S : Arakçaa, K. (1969). *Sınak*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
SÇT : Seren-ool, V. (1995). *Söökennar Çeçektelip Turda*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
TK : Kudajı, K. E. (1984) *Tandı-Kejii*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
TK : Sürün-ool, S. (1994). *Tıvalaar Kuskun*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

Kaynak Kişi:

Valentina Dandar, Yaş: 72

Derleme Tarihi: 30.08.2015

(Kızıl, Tuva Cumhuriyeti, Rusya)